

De samenhang van opvoeding en cultuur bij Friedrich Schleiermacher (1768-1834)

Daan Thoomes

Opvoeding en onderwijs maken deel uit van de omvattende cultuur. In die zin zijn opvoeding en onderwijs exponenten van de bestaande cultuur. De cultuur laat zich als het ware kennen in de aandacht die zij aan opvoeding besteedt. Tegelijkertijd hebben opvoeding en onderwijs een bijzondere rol binnen de cultuur, doordat ze zorg dragen voor zowel continuïteit als discontinuïteit van de cultuur. Cultuuroverdracht en cultuurvernieuwing zijn aangewezen op opvoeding en onderwijs. Op basis van deze zienswijze op de culturele functie van opvoeding en onderwijs beargumenteert Schleiermacher de noodzaak van een opvoedings-theorie. Zoals in het algemeen gesteld kan worden dat het handelen volmaakter wordt als men weet waarom en waartoe men handelt, komt het samenspel tussen opvoeding en cultuur beter tot zijn recht naarmate men zich bewuster wordt van die onderlinge relatie.

Uitspraken over opvoeding kunnen volgens Schleiermacher dan ook niet los staan van de cultuur waarbinnen die opvoeding plaatsvindt. Omdat de cultuur zich voortdurend ontwikkelt, zijn pedagogische opvattingen en inzichten derhalve altijd tijd- en plaatsgebonden. Er bestaat geen universele menselijke natuur, waaruit opvoedingsregels kunnen worden afgeleid, die altijd en overal voor iedereen geldig zijn. Het heeft dus geen zin om algemeengeldige pedagogische kennis na te streven. De pedagogiek kan daardoor volgens Schleiermacher niet anders dan normatief zijn. De vraag hoe de mens moet worden opgevoed, kan slechts uit de idee van het Goede worden afgeleid.

Formeel bouwt de opvoedingstheorie voort op de ethiek, de wetenschap die zich volgens Schleiermacher bezighoudt met de in de tijd voortschrijdende zedelijke ontwikkeling van de cultuur. De ethiek is de wetenschap die zich richt op de voortdurende inwerking van de rede op de natuur (waaronder Schleiermacher al

Dr. D.Th. Thoomes is werkzaam als afdelingshoofd aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht en is oud-docent pedagogiek aan de Hogeschool Rotterdam. Correspondentieadres: Centrale Bibliotheek/BCU, Heidelberglaan 2, 3508 TC Utrecht. E-mail: D.Thoomes@library.uu.nl

“Met de onderstaande bijdrage in de serie *Oude Pedagogen* wordt de rubriek besloten.”

hetgeen feitelijk gegeven is verstaat). Daarbij is sprake van vooruitgang, zodat de natuur uiteindelijk samenvalt met de rede. Het zedelijk handelen oriënteert zich daarom op het in de toekomst liggende hoogste Goed (het 'summum bonum'). Maar voordat het zover is, hebben we nog een lange weg te gaan en staan we midden in de realiteit.

Deze gedachte, dat het handelen zich oriënteert op een idee in de toekomst, laat zien dat het denken van Schleiermacher is beïnvloed door het Duitse idealisme. Dat verschilt van het Griekse idealisme, dat de idee niet in de toekomst plaatst, maar in een werkelijkheid die aan het leven voorafgaat. Bij Plato kan de mens zich de idee, die de ziel heeft aanschouwd voor haar vereniging met het lichaam, 'herinneren'. In het Duitse idealisme wordt de idee pas gaandeweg gerealiseerd.

Opvoeding speelt zich af in de bestaande cultuurdomeinen. Voor Schleiermacher zijn dat de sferen van kerk en staat, de sociale omgangssfeer, en de sfeer van kennis en wetenschap. De opvoedingswerkelijkheid – de opvoeding zoals die in al zijn verschijningsvormen in de bestaande situatie voorkomt – heeft een eigen 'waardigheid' ('Dignität der Erziehungswirklichkeit'). De theorie reflecteert op die werkelijkheid, zodat er een groter bewustzijn van ontstaat, waardoor de opvoedingswerkelijkheid zedelijk vervolmaakt kan worden. Hierin was Schleiermacher zeer vernieuwend en heeft hij vele latere generaties van pedagogen beïnvloed: in plaats van de werkelijkheid te confronteren met een droombeeld, in de hoop dat die werkelijkheid daar geleidelijk aan mee zou samenvallen (zoals Comenius, Rousseau en Humboldt deden), geeft Schleiermacher de opvoedingswerkelijkheid een eigen plaats *onafhankelijk* van de theorie.¹ De praktijk gaat aan de theorie vooraf. De theorie kan er in doordringen en kan het handelen bewuster maken, waarbij ze zich laat leiden door de Idee van het Goede. De opvoedingstheorie volgt niet alleen op de opvoedingswerkelijkheid, maar heeft de ethische taak om deze zedelijk te vervolmaken. Daarom is de pedagogiek van Schleiermacher normatief.

Maar de opvoedingswerkelijkheid behoudt desalniettemin de eigen, onafhankelijke waardigheid. De opvoedingstheorie bekijkt de opvoedingswerkelijkheid op de manier zoals men in de hermetiek een tekst probeert te begrijpen. Opvoedkundig handelen mag bij Schleiermacher dus niet louter uit bepaalde doelen worden afgeleid, en mag ook niet louter gezien worden als een 'technische' handeling om een doel te bereiken. Deze benadering heeft doorgewerkt in de geesteswetenschappelijke traditie van de pedagogiek: via Dilthey (auteur van de monumentale biografie *Leben Schleiermachers*, 1870) onder anderen bij Nohl en Weniger, en in het latere kritisch-emancipatorische denken van Klafki, Mollenhauer en Luhmann. In Nederland is die doorwerking in de tweede helft van de twintigste eeuw zichtbaar in de fenomenologische theorie van Langeveld en in de cultuurpedagogische benadering van Imelman.

Opvoeding als kunst

De opvoeding vervult haar culturele rol beter naarmate ze meer het karakter van kunst krijgt. In deze context merkt Schleiermacher in de inleiding van zijn *Theorie der Erziehung*² op dat de stimulerende pedagogische beïnvloeding van de jongere generatie samenhangt met wat er reeds aan 'geestelijks' door de oudere generatie is gerealiseerd. Want hoe meer er aan geestelijks gerealiseerd is, des te minder mogen we de opvoeding aan het toeval overlaten.

“Je weniger wir diese beschleunigende Einwirkung – wobei aber nicht gesagt sein soll, daß sie bloß eine beschleunigende sei³ – als etwas Geringfügiges ansehen können, und je weniger geringfügig sie ist, je mehr Geistiges schon in der älteren Generation realisiert ist: desto weniger dürfen wir auch diese Einwirkung dem Zufall überlassen. Somit steht die Theorie der Erziehung in genauer Beziehung zur Ethik, und ist eine an dieselbe sich anschließende Kunstlehre.”

In dit citaat komt een aantal lijnen samen. De opvoeding speelt zich af in de omgang tussen de oudere en de jongere generatie; de opvoedingstheorie verheldert de bestaande situatie en geeft beredeneerd advies; daardoor heeft het opvoedkundig handelen een ‘versnellende’ werking in het historisch-zedelijke proces, zeker als er in een cultuur al veel aan ‘geestelijks’ is gepresteerd. Schleiermacher doelt hiermee, geheel in lijn met het Duitse idealisme, niet op een geestelijk proces in godsdienstig opzicht, maar op de sociaal-maatschappelijke verworvenheden. De ‘geest van een volk’ manifesteert zich in collectieve gedragspatronen en in maatschappelijke instituties.⁴ Een zichzelf respecterende cultuur wenst bepaalde verworvenheden te behouden en te verbeteren. Dit uit zich in pedagogisch opzicht bijvoorbeeld in de zorg voor het onderwijs.

Wanneer Schleiermacher de pedagogiek typeert als een kunstleer die nauw aansluit bij de ethiek, dan doelt hij op een wetenschap waarin vaardigheden worden ontwikkeld in dienst van en in samenhang met het historisch-zedelijke proces. Dat lukt beter naarmate ze meer het karakter van ‘kunst’ krijgt, niet in de esthetische betekenis, maar in de Griekse betekenis van ‘technè’ krijgt. Daarbij gaat het niet alleen om ‘bedrevenheid’, maar ook om weten en bouwen. ‘Technè’ staat voor opwekken, opbouwen, als wetende te voorschijn brengen.⁵ Opvoeden in de cultuur komt zo bekeken neer op ‘het op de natuur betrokken handelen van de rede’.

Noten

- 1 Zie hiervoor bijvoorbeeld Ch. Wulf (2001). *Einführung in die Anthropologie der Erziehung*. Weinheim/Basel: Beltz, p. 36-38
- 2 In de ‘Grundzüge der Erziehungskunst’ (Vorlesungen 1826). In: Friedrich Schleiermacher, *Texte zur Pädagogik*. Kommentierte Studienausgabe, Band 2. Herausgegeben von M. Winkler und J. Brachmann (2000). Frankfurt a/M: Suhrkamp, p. 12
- 3 Schleiermacher zet zich hier af tegen Lessing. Zie *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (1780), par. 4: “Erziehung gibt dem Menschen nichts, was er nicht auch aus sich selbst haben könnte: sie gibt ihm das, was er aus sich selber haben könnte, nur geschwinder und leichter ...”. In: Gotthold Ephraim Lessing, *Ausgewählte Texte zur Pädagogik*. Besorgt von D-J. Löwisch (1969). Paderborn: Schöningh, p. 120
- 4 Vergelijk Hegel in zijn *Phänomenologie des Geistes*. Zie L. Siep (2000). *Der Weg der Phänomenologie des Geistes. Ein einführender Kommentar zu Hegels ‘Differenzschrift’ und ‘Phänomenologie des Geistes’ (Hegels Philosophie. Kommentare zu den Hauptwerken)*, hrsg. von H. Schnädelbach, Band 1). Frankfurt a/M: Suhrkamp (Lizenz Ausgabe WBG), p. 59. Of de bekende uitspraak van Schelling: ‘De natuur is de zichtbare geest, en de geest is de onzichtbare natuur.’
- 5 Vergelijk Martin Heidegger (2003). *De grondvraag van de metafysica*. Vertaling en aantekeningen Cornelis Verhoeven. Budel: Damon, p. 33. Zie ook: Schleiermacher, *Ausgewählte pädagogische Schriften* besorgt von E. Lichtenstein, 1983, Paderborn: Schöningh: ‘Anmerkungen’, p. 261

Zie voor de receptie van Schleiermachers denken in de Anglo-Amerikaanse wetenschap het uitstekend gedocumenteerde artikel van B.W. Sockness, 'The Forgotten Moralists: Friedrich Schleiermacher and the Science of Spirit'. In: *Harvard Theological Review* 96:3, July 2003, p. 317-348. Sockness merkt op dat er mondiaal in de afgelopen tweehonderd jaar meer dan tweeduizend publicaties zijn verschenen over ongeveer alle denkbare aspecten van Schleiermachers werk. In de Engelse literatuur is Schleiermacher breder gereciperd in de theologie dan in de wijsbegeerte. Daar bleef Schleiermacher altijd wat in de schaduw van Hegel, Fichte en Schelling. Hij speelt hooguit een rol in de wijsgerige hermeneutiek en dat is dan nog voornamelijk te danken aan de Engelse vertaling van *Wahrheit und Methode* van Gadamer. De andere 'wijsgerige terreinen' waarop Schleiermacher zich bewoog – zoals de psychologie, pedagogiek en politieke theorie – zijn in de Engelse literatuur amper doorgedrongen. Dat staat in contrast met de situatie aan de Duitse universiteiten waar de pedagogiek van Schleiermacher in de twintigste eeuw een gevestigde plaats heeft gekregen: "Only in educational theory can Schleiermacher be judged to have acquired the status of a classical thinker that enjoys among philosophers as a hermeneutican and among students of religion as a theologian.' (...) 'The result is that today this Protestant theologian enjoys a place beside such figures as Rousseau and Pestalozzi in the canon of German pedagogical theory." (p. 333).